

Božena Šmajsová Buchtová

RÉTORIKA

VÁŽNOST MLUVENÉHO SLOVA
DRUHÉ AKTUALIZOVANÉ VYDÁNÍ

 GRADA®

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umisťování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

doc. PhDr. Božena Šmajsová Buchtová, CSc.

RÉTORIKA

**Vážnost mluveného slova, 2., aktualizované vydání
S předmluvou Josefa Šmajse**

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 220 386 401, fax: +420 220 386 400
www.grada.cz
jako svou 3817. publikaci

Odpovědná redaktorka Helena Varšavská
Sazba a zlom Milan Vokál
Počet stran 232
Vydání 1., 2010
Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.
Husova ulice 1881, Havlíčkův Brod

Recenzovali:

doc. PhDr. Eva Pallasová, CSc.
doc. PhDr. Mirek Čejka

© Grada Publishing, a.s., 2010
Obrázek na obálce © fotobanka Allphoto

ISBN 978-80-247-3031-8 (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-6924-0 (elektronická verze ve formátu)
© Grada Publishing, a.s. 2011

OBSAH

Úvod	9
Předmluva	12
Řeč – živý fenomén kultury	12
Člověk a kultura	13
Řeč a kulturní informace	15
Řeč mluvená a psaná (aktivní a pasivní kulturní genom)	18
Řeč a informační společnost	20
Klesající zájem o obecné problémy	23
Růst zájmu o správnou mluvu	24
1. Historie a současnost rétoriky	27
1.1 Zrod rétoriky ve starověkém Řecku	27
1.2 Římské řečnictví	29
1.3 Rétorika a středověk	31
1.4 Renesanční rétorika	32
1.5 Přínos české rétoriky	33
2. Technika mluveného projevu	35
2.1 Správné dýchání (respirace)	35
2.2 Tvoření a užívání hlasu (fonace)	39
2.3 Přesná a pečlivá výslovnost (artikulace)	44
2.3.1 Tvoření a výslovnost samohlásek	45
2.3.2 Tvoření a výslovnost souhlásek	49
2.4 Spisovná výslovnost	61
2.4.1 Samohlásky	61
2.4.2 Souhlásky	62
2.5 Výslovnost cizích slov	66
2.5.1 Zásady české výslovnosti přejatých slov	66
2.6 Vady výslovnosti	69
2.7 Zvuková modulace řečového projevu	71
2.7.1 Frázování	71
2.7.2 Větný přízvuk	73

2.7.3	Intonace	75
2.7.4	Mluvní tempo	78
3.	Druhy řečnických projevů	81
3.1	Referát	82
3.2	Přednáška	85
3.2.1	Rozhlasová přednáška	88
3.3	Diskuzní příspěvek	93
3.4	Slavnostní proslovy (proslov oslavný, smuteční, přípitek)	97
3.5	Řeč politická, řeč slavnostní, řeč soudní	102
3.6	Řeč (jazyk) bankovní	110
3.7	Veřejná informace, interview, tisková konference	111
3.7.1	Interview – vystoupení v rozhlasu, televizi a v novinách	112
3.7.2	Tisková konference	116
3.8	Televizní vystoupení	118
3.9	Vyprávění	120
4.	Výběr a využití řečnických jazykových prostředků	125
4.1	Slovní zásoba	126
4.2	Stavba vět	127
4.3	Jazykové prostředky umožňující navázání kontaktu s posluchači	128
4.4	Jazykové prostředky zvyšující účinnost řeči	129
4.5	Fráze ve veřejném projevu	142
5.	Příprava a přednes mluveného projevu	148
5.1	Příprava řeči	149
5.1.1	Postup při zpracování	149
5.2	Úvod a závěr řeči	161
5.3	Přednes	164
5.3.1	Způsoby přednesu	165
5.3.2	Podmínky kultivovaného přednesu	167
6.	Psychologické aspekty rétorických dovedností	170
6.1	Tréma a jak s ní pracovat	170
6.1.1	Reichovy zóny	173
6.1.2	Pohybové a dechové korekce zátěží	174
6.1.3	Dýchací aktivity	176
6.1.4	Protistresová organizace myšlení aneb Proč pozitivně myslet	177

6.2	Mimoslovní signály a jejich význam	181
6.2.1	Mimojazykové výrazové prostředky projevu	182
7.	Cvičné texty k rozvoji rétorických dovedností	188
7.1	Nemotivované porušování slovesné vazby	188
7.1.1	Kontaminace	188
7.1.2	Zeugma	189
7.2	Anakolut	189
7.3	Nadužívání dějových substantiv	190
7.4	Synonyma	191
7.5	Nepravá vedlejší věta	192
7.6	Nadbytečná slova	192
7.7	Nevhodný pořádek slov ve větě	193
7.8	Klíč ke cvičením 1–8	194
8.	Vybrané texty	198
8.1	Ukázka řeči politických	198
8.2	Ukázky textů dialogických	201
8.3	Ukázky textů humorných	207
8.4	Ukázky brněnské hantýrky	220
	Literatura	226
	Jmenný rejstřík	229

ÚVOD

„V převratné současnosti, kdy prosperita je prioritou neboli úspěch předností, dostává čeština pěkně do těla. Zmocnili se jí bezuzdní uživatelé v domnění, že snese všechno a jim je všechno dovoleno, vždyť máme tu svobodu. Křehká a bezbranná – ‚neošetřena‘ žádným zákonem – je naše mateřština zanedbávána, pomíjena, redukována, zneužívána, kroucena, lámána a znásilňována: ve sdělovacích prostředcích, které byly z původního poslání přinášet informace a názory degradovány na zglajchšaltované nosiče reklamy, na návštějích nazývaných billboardy, na vývěsních štítech obchodů a firem, v simplifikovaném všedním hovoru. Brutálně se zachází s pokladem, který byl darován každému z nás...

Na tom popleteném žebříčku stále ještě stojí kopaná nad knihovnami, bankér nad učitelem, ekonomika nad kulturou a nad životním prostředím. Jako by politikům preferujícím hospodářský úspěch nedocházelo, že úpadek v kultuře vede také k úpadku ekonomickému. Snad by si rozhodující činitelé měli uvědomit, jak důležitá je literatura pro uchování a rozvoj jazyka; jak důležitý je bohatý a kultivovaný jazyk pro existenci národa. Bez pěstování literatury totiž jazyk krní, zužuje se do prefabrikátů, do zvukových kódů, nakonec se smrskne na skřeky a posuňky, jakými se dorozumívali pravěcí lovci zvěře, jimiž se dorozumívají burzovní spekulanti, lovci peněz.“ (Z diskuzního příspěvku spisovatele Ivana Binara, předneseného na Valné hromadě Obce spisovatelů v Praze dne 9. 11. 2002.)

Druhé, aktualizované vydání knihy *Rétorika* (Grada 2006), nyní s podtitulem *Vážnost mluveného slova*, je obohaceno předmluvou *Řeč – živý fenomén kultury* od brněnského filosofa Josefa Šmajse. Úvaha o řeči a jejím vztahu k lidské kultuře, kterou se může pochlubit málokterá u nás vydávaná rétorika, byla více přizpůsobena dnešnímu příklonu k živé lidské řeči i potřebám knihy. Dále jsem upravila a rozšířila kapitolu o druhích řečnických projevech, a to o řeč soudní, kondolování při řeči smuteční a o ukázky novinářského rozhovoru. Nově jsem zařadila kapitolu o nedocenené formě mluveného projevu – vyprávění, které pomáhá rozvíjet jazykové schopnosti, obrazotvornost i emoční inteligenci a je nepostradatelné při výchově dětí.

Lapidárně to vyjádřil Ludvík Vaculík ve své úvaze pro Literární noviny: „... naše vzdělání a vlastně celé duševní opracování závisí i na tom, kolik a jakých vjemů jsme přijali a pocitů prožili v dětství. Jsou to dnes různé zbytky tehdejších vědomostí, jež na našem duchu zanechaly vrypy a zvrásnily ho tak, jak zvrásněný je náš mozek. Jsou v tom i nepotřebné znalosti, jež prorůstají naši duševní krajinu jako keře, stromy, kameny, mezi nimiž máme zapomenutá zvířátka, brouky a neskutečné bytosti... To všecko se v našem praktickém obcování s lidmi uplatňuje v našem vyjadřování, v asociacích...“

Konečně jsme také v České televizi zaslechli slova: „Čtení rozvíjí myšlení a představivost dětí. Čtete dětem dvacet minut denně!“ Slyšeli jsme dobře? Konečně slogan s nekonzumní tematikou!

S obavami mnozí sledujeme vyprazdňování řeči od emocionálního obsahu. Jako by se z řeči stával pouhý nosič informace. A tak po diskuzích vznikla i nová kapitola o řeči bankovní včetně příslušné ukázky. V poslední kapitole s názvem *Vybrané texty* jsem zařadila dvě nové ukázky řečí politických. Základní obsahová kostra knihy však zůstala zachována, neboť se osvědčila.

Patrně ani přítomnost formálně dokonalé masmediální mluvy téměř v každé domácnosti (samozřejmý poslech rádia a televize) nemá pro člověka bezprostředně kultivující účinek. Zdá se, že ke zdokonalení rétorických schopností mladých lidí vede zatím jediná spolehlivá cesta: po fázi prvotní výchovy v rodině jen drobná mravenčí práce školy, promyšlená a opakující se cvičení dovednosti mluvit. I když se rétorická neobratnost na vysoké škole nedá kultivovat snadno a rychle, neboť se při jejím zlepšování objevují různé skryté překážky, přesto jsem po mnohaleté práci se studenty mírně optimistická. Většina studentů po půlročním kurzu (28 hodin) rétoriky, který vedeme aktivními metodami výuky s použitím videotechniky, dosáhla viditelného zlepšení. A to jak v osvojení techniky mluveného projevu, tak i ve zvládnutí psychologických nároků rétorických dovedností. Mám tím na mysli snížení obav, strachu a trémy při mluveném projevu a také zlepšení řeči těla.

Kniha je určena všem, kteří se chtějí v oblasti mluveného slova dále zdokonalovat a na svém řečovém projevu trvale pracovat. Jednotlivé kapitoly čerpají poznatky jak z dostupné odborné literatury, tak také z mé dlouholeté praxe vedení kurzů rétoriky ve výuce na vysoké škole i mezi odbornou veřejností. Text knihy může být pro čtenáře pobídkou ke zlepšení jeho vlastního řečového projevu, pomůckou pro objektivní hodnocení jeho vlastní i cizí rétorické úrovně řeči. Může být návodem pro to, co lze příslušným

cvičením dále zdokonalovat. Stává se také vhodnou pomůckou pro kvalifikované posuzování řečnických výkonů po stránce formální, jazykové i obsahové.

Opětovně děkuji paní profesorce Jiřině Hůrkové za poznatky o mluveném projevu získané z osobního styku s ní i z knih, které napsala. Živě spolupracuji s paní mgr. Františkou Horákovou, odbornou asistentkou Divadelní fakulty JAMU v Brně, která mi v začátcích výuky rétoriky umožnila náslech jejích hodin jevištní mluvy a od níž jsem získala řadu zkušeností. Děkuji také paní PhDr. Albíně Měchurové, s jejímž dodatečným svolením jsem mohla v prvním i ve druhém vydání knihy použít jí vypracované texty k druhům řečnických projevů.

Znovu děkuji všem, kteří mi při psaní druhého vydání knihy vyšli vstříc: panu doc. PhDr. Jiřímu Sedlákoví, CSc. za pomoc při výběru ukázkových textů, prof. PhDr. Ing. Josefu Šmajsovi, CSc. za nové zpracování předmluvy, za rady při zpracování textu a kritické připomínky k jeho obsahu. Mgr. Kateřině Dvořákové za zpracování kapitoly cvičných textů k rozvoji rétorických dovedností a Ing. Bc. Viktoru Kulhavému za technickou pomoc při zpracování knihy.

Brno, září 2009

autorka

PŘEDMLUVA

ŘEČ – ŽIVÝ FENOMÉN KULTURY

Řečí¹ se člověk výrazně odlišuje od přírody, od světa zvířat. S řečí obvykle spojujeme vznik mýtů, umění, náboženství, filosofie i vědy, veškerý kulturní vzestup člověka. Na druhé straně však musíme uznat, že ani jako tvorové, kteří se dorozumívají artikulovanou řečí, jsme neztratili starší animální formy komunikace se světem. I jako tvůrci kultury zůstáváme totiž funkční součástí pozemského života, s nímž jsme ještě mnoha dalšími způsoby svázáni a propojeni. Ale jaký je vztah řeči a kultury? Co lidská řeč na našem dnešním vztahu ke světu mění? Jak na člověka, kulturu a přírodu působí? Jaký je vztah řeči mluvené a řeči psané?

Vznik a počáteční vývoj lidské řeči zůstávají stále zahaleny neurčitostí a neznalostí. I když dnes téměř spolehlivě víme, že kolébkou současného člověka je rovníková východní Afrika, nevíme s určitostí, v jaké fázi lidské fylogeneze se objevila artikulovaná (člankovaná) řeč. Zčásti je naše nejistota dána tím, že fosilní nálezy kosterních zbytků našich dávných předků (zejména lebečních kostí) nemohou podat přímý důkaz o tom, kdy řečové centrum v mozku hominidů vzniklo. Na přesnější dobu vzniku řeči musíme proto usuzovat nepřímě. Zjišťujeme, že vzniku řeči musela předcházet velká anatomická přestavba organismu našich vzdálených předků (vznik dvouhohé chůze a rozvoj neverbálních forem komunikace u druhů *Homo habilis* i *Homo erectus*). Nálezy skromných pozůstatků materiální kultury z oné kritické doby před přibližně dvěma miliony let – kamenných nástrojů a zbytků tábořišť lovců a sběračů – nepřinášejí však přesvědčivé svědectví, zda součástí tehdejšího života hominidů již byla, či ještě nebyla člankovaná řeč.

Z poznání současných biologických věd však také vyplývá, že ani anatomicky moderní lidé (kromaňonci), kteří se na Zemi objevili relativně ne-

¹ Slova řeč tu užíváme ve smyslu Saussurova termínu *langage*, tj. jako schopnost dorozumívat se lidským jazykem, tedy *langue*, jako systémem nadindividuálních, společensky závazných, virtuálních jazykových znaků.

dávno (před 200–100 tisíci let), nemohou být vrcholem a smyslem přirozené evoluce biosféry. Neukončená rozbíhavá evoluce života má totiž před sebou ještě několik miliard let svého předpokládaného průběhu: k žádnému vrcholu patrně nesměruje, a proto také žádným biologickým druhem vrcholit nemůže. Všechny dnes existující druhy, včetně těch nejstarších, bakteriálních, spolu vzájemně souvisejí, doplňují se, žijí v symbióze, spolupracují, ale také vzájemně parazitují a bojují, protože mnohé přežívají pouze na úkor jiných. Právě žijící jedinci, populace a druhy jako dočasné prvky širšího systému pozemského života vytvářejí podmínky pro jeho pomalou evoluci, a tím i relativně stabilní rámec existence a vývoje lidské kultury.

ČLOVĚK A KULTURA

Náš druh je nahodile vzniklým biologickým druhem, který náleží do třídy savců, k řádu primátů, k čeledi hominidů. Všichni dnes žijící lidé jsou kromaňonci, neboť naši nejbližší příbuzní, neandertálci, kteří spolu s námi žili v Evropě několik desítek tisíciletí a kteří patrně ještě nemluvili, vymřeli nebo byli v soutěži s námi, druhem poněkud inteligentnějším, poraženi. A protože člověku dnešního typu se jako jedinému biologickému druhu podařilo zapálit *kulturní evoluci*, je zřejmé, že jeho zvláštnost nespočívá pouze tom, že mluví etnickým jazykem, myslí, morálně jedná, učí se a věří. Jeho zvláštnost lépe vyjadřuje formulace, že se na Zemi prosadil jako druhá onticky tvořivá evoluční síla, *jako původce a tvůrce odlišně uspořádaného systému kultury*.

Umělý systém kultury, jehož pochopení je i klíčem k tajemství lidské řeči, je totiž výtvorem jediného biologického druhu. Náš druh je sice jedinečný, ale nikoli ostatním druhům nadřazený. Kulturní systém, který lidská aktivita formuje uvnitř vysoce uspořádané živé přírody, však přírodu poškozujeme tím, že z ní vyčerpává svou výživu, že se konstituuje nejen v rozporu s přirozenou biotickou uspořádaností, nýbrž i na její úkor, za cenu jejího snižování. *Kultura* má totiž od počátku jinou konstitutivní informaci, než jakou má příroda. Je *nadosobním nebiologickým systémem s rozptýlenou vnitřní informací*, je systémem, který získává, kumuluje a zpředměťňuje svou vlastní informaci. Touto informací ale není biotická informace genetická, která se ztělesňuje v biosféře, nýbrž řečí (etnickým jazykem) kódovaná *duchovní kultura*, která má podobu živé generační paměti a která se ztělesňuje v kulturním systému.

Ve srovnání s přírodou je však kultura nejen systémem relativně mladým, odlišně uspořádaným a integrovaným, ale také omezeně svébytným. Nejenže závisí na přírodě, *nýbrž stojí a padá i s lidskou biologickou existencí*. A protože prostorová expanze kultury probíhá pouze za cenu poškozování a zatlačování biosféry, tj. systému, který zcela nedávno člověka vytvořil a jemuž člověk odpovídá, *kultura v první řadě neohrožuje pozemskou přírodu jako celek* (svébytný planetární systém funkčně propojený s vesmírem), *nýbrž člověka, sama sebe*.

Proto teprve *proces vytváření kultury lidskou činností může plně odhalit podstatu a funkci řeči*. Z tohoto hlediska, z pohledu evoluční ontologie, lze ukázat, že lidská řeč není pouze vznešenou komunikační aktivitou, která člověka odlišuje od zvířat. Se světem i vzájemně mezi sebou komunikují všechny živé systémy. Pomineme-li záměrně univerzální biosférický jazyk této „komunikace“, tj. kombinace čtyř písmen nukleových kyselin (adenin, guanin, cytosin, thymin), jimiž se do genetické paměti (genomů) všech živých systémů zapisuje biotická konstruologická informace, pak jde zejména o behaviorální úroveň smyslově neuronální komunikace živočichů srovnatelných s námi lidmi. O této komunikaci víme, že jako součást adaptace živého systému na proměnlivé vnější podmínky musí být zprostředkována jiným způsobem (jiným jazykovým kódem), než jakým probíhá strukturální komunikace živého systému na úrovni příkazovacího jazyka nukleových kyselin (tj. interakce mezi genotypem a fenotypem). Smyslově neuronální komunikace, která u člověka i některých dalších ve dne aktivních živočichů probíhá hlavně *audiovizuálně*, se u většiny druhů realizuje *pachovými a chemickými látkami* vypouštěnými do vzduchu, vody a půdy. Protože obě tyto formy analogového neuronálního poznávání (audiovizuální i chemická) jsou natolik druhově rozdílné, že se nemohou převádět na žádné více druhům společné signály, tento typ poznávání jakoby představuje množinu *přirozených, vzájemně nepřeložitelných biotických jazyků*. A této množině různých jazykových kódů přibližně odpovídá také množina různých vnitřních obrazů světa, které spolu s biologickými druhy spontánně vytváří a testuje přirozená evoluce života.

Etnický jazyk člověka, který navazuje na chemický a audiovizuální způsob předjazykové komunikace se světem (tj. i na animální formy řeči těla) a který je jen zdánlivě výše zmíněným druhovým biotickým jazykem, musíme jako způsob digitálního (fonetického) kódování sociokulturní informace řadit k jinému typu jazyka². Slouží totiž jinému systému (účelu) než zmíněné biotické jazyky, kóduje jiný typ informace a vzniká proto kvalitativně jiným způsobem. Konkrétně řečeno, primárně nezajišťuje ani stavbu našeho těla, ani jen jeho biologickou adaptaci na podmínky vnějšího prostředí. Zajišťuje útočnou adaptivní strategii našeho druhu, tj. přestavbu přírody pro lidské kulturní účely. Slouží vytváření, reprodukci a evoluci kultury.

ŘEČ A KULTURNÍ INFORMACE

Svémi funkcemi je řeč interpretativním jazykem sociokulturním, je ontickou procedurou vytváření a evoluce kultury. *Aby lidé překročili práh biotické sociální organizace* staršího animálního společenství, aby vytvořili kulturu s jejími duchovními formami, s jejími hodnotami, institucemi, technologiemi a materiální kulturou, *museli začít mluvit.*

Proto řeč nenahrazuje ani pouze nedoplňuje starší řeč těla, gesta a mimiku, neruší příjem informací o vnějším světě čichem, hmatem, zrakem a sluchem. Svým závazným kulturním určením a kódováním smyslově neuronální informace všechny tyto formy *překrývá, významově je zastírá.* I když se její spontánní společenské formování opírá o přirozenou biologickou výbavu člověka (např. o vzpřímenou postavu, o ruce vhodné pro manipulaci s předměty, o schopnost ovládat neuronální paměť i mluvidla vůlí), je kvalitativně novým *produktem sociokulturní evoluce.*

Řeč se stává vnějším i vnitřním *nosičem nebiologické sociokulturní paměti*, který vznikl až ve vyspělé lovecko-sběračské kultuře (přesněji spolu s ní), a který proto nemohl být předán člověku přírodou. Příroda mohla lidský druh vybavit pouze biologickými předpoklady sociokulturní informaci rozpoznávat, analogově i digitálně (foneticky) ji kódovat a ukládat ve struktuře neuronální paměti lidí.³ Dodnes nám předává schopnost (genetický pro-

² Pripomeňme si, že náš etnický jazyk je strukturovaný na třech úrovních: 1. na úrovni zvuků řeči, tj. tzv. fonémů; 2. na úrovni slov a částí slov, tj. tzv. morfémů; 3. na úrovni větných jednotek, kde platí tzv. syntaktická pravidla. K porozumění obsahu věty (k pochopení jazykově vyjádřené myšlenky) pochopitelně nestačí správné rozlišování fonémů, morfémů a znalost syntaktických pravidel.

gram) naučeným jazykem mluvit a později i psát. Umožňuje nám sociokulturní informaci ze struktur vnější přírody s pomocí etnického jazyka získávat, jakoby ji vysávat z *neživých i živých struktur*, do nichž byla přirozenou evolucí vestavěna. A díky zvláštním okolnostem, které je obtížné teoreticky postihnout, dala příroda člověku soubor takových bytostných sil, jimiž může novou neuronálně uloženou sociokulturní informaci využívat nejen bezprostředně komunikativně, ale také konstruologicky, onticky: *může ji vlastní fyzickou aktivitou vnucovat přírodě, může ji zpředměňovat v prvcích i struktuře umělého kulturního systému*.⁴

Řeč je tedy výrazně interpretativním duchovním jevem, je užitím jazyka, který je svou povahou arbitrární a víceznačný, což není pouze jeho nedostatek, ale také neocenitelná přednost. Správně utvářená slova příslušného etnického jazyka, kterých je v té které kultuře vždy omezený počet, nejsou totiž pouhými signály věcí a dějů vnějšího světa člověka, jako např. pachy a vůně, gesta či vábící a varovné pokřiky. Slova jsou signály signálů (jména pojmů), a proto mohla být k věcem a dějům přiřazována víceméně libovolně.⁵ Jsou také ve své většině nejednoznačná; vágní vjemy posilují pojmovými ideály, přenášejí nejen důležitou sociokulturní informaci, kolektivní hodnoty a emoce, ale i vnitřní stavy mluvčího. Interpretují svět nikoli pouze takový, jaký sám o sobě je, ale také takový, jak jej příslušná kultura svým hodnotovým systémem přijímá, respektuje či pokouší se změnit. Interpretují tedy přírodu pro kulturní účely, tj. nikoli z hlediska požadavků reprodukce a evoluce biosféry, do které patří lidský organismus, ale z hlediska analogických požadavků reprodukce a evoluce kultury, s níž je částečně korelativní patrně jen kognitivní složka lidské psychiky. Řeč, pomineme-li

³ O tom, že biologické předpoklady lidské řeči by mohly být uloženy již v genomu, svědčí například to, že děti do jednoho roku věku (i když ještě nemohou mluvit) dokáží spolehlivě rozlišovat fonémy všech etnických jazyků. Teprve později tuto schopnost ztrácejí. „Je pozoruhodné, že děti přicházejí na svět se schopností odlišovat rozdílné zvuky, které odpovídají různým fonémům jakéhokoli jazyka.“ Atkinsonová, R. L., Atkinson, R. C., Smith, E. E., Bem, J. D., Nolen-Hoeksema, S. *Psychologie*. Praha: Victoria Publishing 1995, s. 363.

⁴ Odvoláváme se na evolučně ontologické zjištění, že mnohé prvky kulturního systému sice vznikají jako přísně informačně předepsané struktury (např. technika), ale že výsledný kulturní systém se vytváří společenskou sukcesí, tj. lidskou aktivitou bez jakéhokoli celkového informačního scénáře. Také proto může být sémantická forma mezilidské komunikace v kulturním systému spontánně onticky konstitutivní.

⁵ M. McLuhan v souvislosti s fonetickým zápisem řeči připomíná, že v lidské minulosti existovalo mnoho způsobů znakového záznamu, ale že „...existuje pouze jediná fonetická abeceda, v níž jsou sémanticky neutrální písmena použita tak, aby odpovídala sémanticky neutrálním zvukům“. McLuhan, M. *Jak rozumět médiím. Extenze člověka*. Praha: Odeon 1991, s. 87.

její důležitou vnitrodruhovou komunikativní funkci, postihuje přírodu hlavně z *pozice druhově sobeckých lidských zájmů*, odráží pouze část její reálné struktury: vlastnosti, vztahy a algoritmy pro její technologické využívání kulturou.

Už relativně jednoduché etnické jazyky musely být *nástroji účinné adaptivní strategie kulturního systému*. Spontánně vznikaly proto, aby tento geneticky předepsaný způsob adaptace člověka jako druhu podporovaly, aby pomáhaly z *přírody vyčerpávat informaci i výživu* pro utváření kulturního systému: látky, energii, poznatky. Primární totiž bylo formulovat takovou sociokulturní informaci o přírodních strukturách a silách, která – často bez ohledu na nenahraditelnou hodnotu přirozeného prostředí – zajišťovala udržení kultury ve všech možných přírodních podmínkách. Funkci lidského etnického jazyka proto není jen *získávání, předávání a kumulace kolektivně uznané sociokulturní informace, nýbrž i její využívání kulturním systémem*. Lidé totiž tuto nadosobní informaci nepotřebují proto, aby se samoúčelně kochali pravdou, nýbrž proto, aby mohli uprostřed životem kypících ekosystémů (tj. na jejich úkor) stavět a reprodukovat *nebiologický svět kultury, své vnější neorganické tělo*. A proto také řeč – etnicky diferencovaný jazyk lidstva – působí nakonec onticky radikálněji než s přírodou sourodý jazyk genetický, který nerozděluje Zemi, nýbrž umožňuje dlouhodobou existenci, reprodukci a evoluci života v jejím rámci.

Můžeme proto konstatovat, že *lidská řeč vzniká spolu se vznikem kultury*. Není tedy přirozeným, nýbrž *sociokulturním produktem*. Lidé mohou svým jazykem (řečí) nejen komunikovat, tj. předávat sociokulturní informaci (poznatky, hodnoty, emoce) vzájemně mezi sebou v rovině horizontální i vertikální, nýbrž také tuto informaci ukládat do své přirozené neuronální paměti, která současně vytváří i první živou rozptýlenou paměť společenskou – *aktivní genom kultury*. Podstatná je ovšem ještě jedna okolnost, která se obvykle přechází. Řeč a v řeči zakódovaná informace napomohly *onticky rozdělit svět – na přírodu a kulturu*. Řeč totiž svět nejen závazně novým nepřirozeným způsobem interpretuje, ale ve spojení s lidskou aktivitou také závazně onticky transformuje. Proto řeč, i když přijímá situační pragmatické motivy, jako by „redukuje“ biologicky determinovanou přirozenost člověka: *podporuje jeho účinnou adaptivní strategii, kulturu spontánně orientuje protipřirodně a staví ji do opozice vůči biosféře*.

Nabytím řeči jsme sice neztratili, ale bohužel výrazně oslabili svou animální schopnost přirozené empatie a komplexní neverbální komunikace s přírodou. Řeč jako nadindividuální nástroj lidského zápasu o přežití neumožňuje pouze účinnější mezilidskou komunikaci a spolupráci, nýbrž

pomáhá vytvářet i složité sociální vztahy, instituce, materiální kulturu a techniku. Řeč je však současně nástrojem, který každého nově narozeného člověka nepozorovaně vnitřně formuje jako podřízeného příslušníka té které regionální kultury. V důsledku osvojení si řeči proto ontogeneze konkrétního člověka od přírody částečně odděluje, individualizuje ho a lidstvo etnický diferencuje.⁶ Člověka živočicha přiřazuje k hodnotově jakoby vyššímu, ale s jeho organismem nesourodému světu kultury.

Na druhé straně však řeč části lidské psychiky také odpovídá. Substitovala a rozšířila některé její funkce, částečně nahradila potřebu přímého haptického kontaktu mezi jedinci téže rodiny a tlupy, která je dominantním rysem v chování všech primátů. Kultivovala a zjemnila kulturní rozlišovací schopnost některých lidských smyslů (zejména zraku), zprostředkovala potřebu umělecké formy osvojení světa, náboženských prožitků i trvalé duchovní aktivity lidského organismu. Především však pomohla rozvinout lidské myšlení, kterému poskytla nový stupeň volnosti a nezávislosti na vnějším světě. Uvolnila jeho potenciální schopnost vytvářet, kritizovat a zpředmětňovat poznatky, teorie, sociokulturní informaci. Teprve prostřednictvím řeči mohl člověk generovat kvalitativně novou skutečnost. A zdá se, že nynější informační společnost, která svou nepřirodní strukturou neodpovídá ani biosféře, ani lidskému organismu, vyhovuje už pouze expanzi globální ekonomiky, která se úspěšně prosazuje na kdysi přirozeně uspořádané Zemi.

ŘEČ MLUVENÁ A PSANÁ (AKTIVNÍ A PASIVNÍ KULTURNÍ GENOM)

Díky řeči dokážeme jako jediný biologický druh ještě dvěma dalšími způsoby zakódovat kulturní smyslově neuronální informaci: *vedle struktury neuronů svého mozku*, tj. biotického způsobu, který máme společný se zvířaty, také *do hlasivkami modulovaného zvukového projevu a písma*. Mluva spolu s pozdější schopností písemného záznamu řeči proto umožnila vytvoření nebiologické sociokulturní paměti rovněž ve dvou rela-

⁶ Různé etnické jazyky, které kdysi integrovaly relativně izolované regionální kultury, a tím částečně chránily jejich ekologické niky před zciizováním i vlivy zvenčí, jsou dnes poslední zábranou rychle se šířící globalizace, která sice neruší proces lidské individualizace započatý v novověku, ale do všech zemí přináší standardizaci, uniformitu a konzumentský přístup k životu.

tivně samostatných formách: v *rozptýlené lidské paměti generační* (v aktivním kulturním genomu) a v *rozptýlené člověku vnější paměti zapsané* (v pasivním kulturním genomu).⁷ Jde o jedinečný výkon, který povýšil lidskou aktivitu z roviny biologicky sebezáchovné (individuálně, skupinově, druhově) *do božské roviny onticky kreativní*. Zapálili jsme kulturní evoluci a po dobu své druhové existence jsme s to vytvářet a rozvíjet novou nepřirodní skutečnost.

Ještě si připomeňme, že v jazyce je možné vlastní i cizí zkušenost s vnějším světem opakovat a prožívat několikrát (a dnes už také řečí doprovázenou či nahrazenou obrazovým záznamem), že je to však prožitek nepřímý a že jeho prostřednictvím může vznikat iluze falešné svobody, pýchy a nadřazenosti člověka nad světem.

Psaná forma řeči, která člověku umožnila ukládat kulturní informaci do umělé společenské paměti (tj. mimo jeho organismus), vedla tedy k vytvoření *pasivního kulturního genomu*. Tato forma doplnila, upevnila a částečně i nově zpřítomnila ústně a technologicky předávanou duchovní kulturu minulosti, tj. živou generační paměť, aktivní kulturní genom. Zápis řeči zpřesnil a prohloubil verbální interpretaci světa, ale tím, že před rozšířením knihtisku nebyly knihy ani všeobecně dostupné, ani všezahrnující, ručně opisované texty, kroniky a účetní knihy zůstaly pouze podpůrnou složkou aktivního kulturního genomu. Nikdy nebyly s to obsáhnout duchovní kulturu jako celek. Mimo jiné i proto, že část lidských emocí a hodnot se verbalizací vymyká a že některé sociokulturní prožitky, ideály a tužby lidí, podobně jako jejich souhrnná životní zkušenost, zůstávají v analogovém animálním kódu: umírají spolu s historickými situacemi a lidmi.

Novověká občanská individualizace, sociální sebeuvědomění a národní identita by ovšem bez písemné formy etnického národního jazyka nebyly možné. Podobně také věda, filosofie, krásná literatura, právo, mezinárodní politika a v nedaleké budoucnosti patrně i vztah kultury k Zemi musí být zaznamenány a interpretovány strukturně bohatší a formálně složitější řečí psanou. Psaná forma řeči, která se po vynálezu knihtisku v 15. století rozšiřovala do všech jazyků s fonetickým principem zápisu, preferuje totiž vizuální lineární formu lidské komunikace se světem. A to samo o sobě přináší větší odstup od skutečnosti, nadhled a objektivitu.

⁷ Nejstarším sociokulturním genomem kulturního systému je tedy živá generační paměť právě žijících lidí. Dále ji nazýváme aktivním sociokulturním genomem. Pasivním sociokulturním genomem rozumíme informaci uloženou v různých písemných záznamech té které kultury.

Zatímco kulturně konstitutivní hodnota pasivního kulturního genomu (vědeckých publikací, knih, učebnic, studií a projektů) byla již dávno uznána, o významu a roli živé generační paměti, tj. řeči formulovaného *aktivního kulturního genomu*, se v nynější informační společnosti nepíše a nediskutuje. Tato nejstarší a patrně stále určující forma vyjádření lidských postojů ke skutečnosti, která plynule vstřebává a reprodukuje lidskou zkušenost, poznatky, hodnoty, nálady i city, není zatím dostatečně tematizována. Ale téměř podbíživý vztah hromadných sdělovacích prostředků k masovému čtenáři a divákovi, podobný uctivému vztahu obchodníka k zákazníkovi, dává tušit, že stále existuje „průměrný člověk“, který se vyjadřuje obyčejnou mateřskou řečí a kterého má smysl ovlivňovat a s nímž je nutné počítat. Tento člověk totiž i bez studia filosofických publikací díky své životní zkušenosti světu i sobě samému zvláštním způsobem rozumí. Jeho názor na svět, který je v důsledku kulturní expanze stále složitější a méně průhledný, může být sice povrchní, či dokonce nesprávný, jeho osobnost může postrádat hloubku a kompetenci, ale v demokratické společnosti musí být obyčejný člověk (veřejnost) jediným nositelem politické vůle.

Aktivní kulturní genom, jehož osvojení je předpokladem veřejného politického života, tj. základem demokracie, se však na další generace nepředává pouze řečí. Předává se také způsobem života lidí a všudypřítomným „duchem doby“. Tento proces ovšem komplikují zejména dva faktory. Na jedné straně strukturovanější a v důsledku dělby práce rychle se rozšiřující písemně zaznamenané vědění (pasivní forma kulturního genomu). Na druhé straně šíření důmyslných spotřebních předmětů a nápor všudypřítomné informační techniky, již filosoficky nestrukturované živé poznávání světa dobrovolně ustupuje.

ŘEČ A INFORMAČNÍ SPOLEČNOST

Počáteční období existence občanské společnosti, která se v Evropě rozšiřovala zejména po Velké francouzské revoluci, bylo spojeno s pochoptitelnou, avšak značně naivní osvícenskou představou o možné synchronizaci společenského, vědeckého a lidského intelektuálního vzestupu. I když společenské vědy i bez poznatků současné sociobiologie nikdy nepřijaly možnost biologického (fyzického) zdokonalování člověka, stále ještě věří v jeho neomezenou kultivaci duchovní. Zejména po zavedení povinné školní docházky se zdálo, že všeobecný růst vzdělanosti průměrného člověka ne-

bude narážet na žádné vážnější překážky. Základní školy, které kromě jiného učily žáky číst, psát a počítat, vytvářely příznivé výchozí podmínky pro pozdější proces celoživotního osvojování zapsaného bohatství duchovní kultury: *pasivního kulturního genomu*. A skutečně. Téměř až do konce *druhé civilizační vlny* (v období převahy mechanické technologie) průměrný člověk pracující v zemědělství nebo v průmyslu mohl být svým základním a středoškolským vzděláním vybaven tak, že na své občanské úrovni (v závislosti na svém sociálním a technologickém postavení) světu přiměřeně intelektuálně rozuměl.

Hromadný odchod lidí ze sféry zemědělství i průmyslu, rozšíření televize a technologií *třetí vlny* (dnešní neprůhledné informační techniky) jsou však příčinou zásadní změny v postoji průměrného člověka ke světu. Protože většina populace v technicky rozvinutých zemích ztratila každodenní bezprostřední kontakt s přírodou, v lidském vědomí se jakoby „uvolnila nika“ pro vstup dílčích informací šířených internetem a hromadnými sdělovacími prostředky. *Do aktivního kulturního genomu*, který tradičně sytila přímá životní zkušenost většiny produktivně aktivní populace, a který byl proto nutně spojen s vysokou mírou empatie vůči přírodě i jednoduché kultuře, *vstupují* tzv. *objektivní informace*. Primární poznání a prožitky tradičně čerpané „z první ruky“, tj. jakoby „čtené“ z předmětného světa přírody a kultury (které dnes výrazně chybějí zejména dětem a mládeži), počaly doplňovat a nahrazovat prožitky a informace sekundární, týkající se zkušenosti nepřímé a neprožité, které nabízejí dnešní hromadné sdělovacími prostředky.

Zejména tři výše připomenuté faktory, tj. *ztráta přímého kontaktu s přírodou, vznik složité informační techniky a vstup televize a internetu do lidského vědomí*, spolu s neadekvátní strukturou školního vzdělání způsobují, že se vzdělanost a životní *moudrost průměrného člověka snižují*. Toto odvažné a nelibozvučné tvrzení bychom jistě ochotně uznali, kdyby předmětem naší úvahy byla např. *fyzická kondice průměrného člověka* porovnávaná s minulostí či s nynějším vrcholovým sportem. Ale intelektuální a fyzická kondice mají mnoho společných rysů. I když se prokazatelně stále rozvíjí teoretické poznání a analogicky také rostou měřitelné výkony vrcholových sportovců, zjišťujeme, že průměrná populace, vyřazovaná z fyzické práce, a tím i z empatického vztahu se skutečností, nezískává kromě nových forem odpočinku, zábavy a volného času nic prokazatelně pozitivního. Její fyzická i intelektuální potence stagnuje.

Je ovšem velmi obtížné a také nevděčné odhalovat důvody stagnující, či dokonce klesající intelektuální úrovně dnešní průměrné populace. Jistě to není jen internet, poslech televize či nedostatek pozorné četby a studia od-

borné i krásné literatury. Pozorovatelný odklon od četby může sice souviset s povrchní obsahovou orientací hromadných sdělovacích prostředků, ale jeho hlavní příčinou budou patrně hluboké změny ve způsobu života lidí: vysoká úroveň pohodlí a všudypřítomnost abiotické spotřební techniky, v níž je zpředmětněno vědění, které si uživatel aktivně neosvojil; netrpělivost na cestě za úzce pojatou osobní profesní kariérou; rezignace na filosofické pochopení přírody, kultury i podstaty jejich ontické opozice; dlouhodobě zanedbávaná kritická popularizace vědy v tržně orientované společnosti (zánik neziskových vzdělávacích periodik, programů a institucí); téměř úplný zánik popularizace světonázorově orientované filosofie; biologická omezenost (konzervativnost) fyzických i psychických schopností člověka, které odpovídají pozdně třetihorním ekosystémům, ale nikoli intelektuálnímu pochopení komplexní a rychle rostoucí protipřírodní kultury.

Hodnota invaze obrazového zpravodajství do lidské mysli je totiž z dlouhodobého hlediska sporná. Mozaikovitý obrazový záznam událostí, který dnes dominuje v masových sdělovacích prostředcích – pomineme-li reklamu – analogově předává hlavně špatné zprávy, dějovou a emoční složku událostí.⁸ Přestože obrazový záznam neprožité zkušenosti každodenně vstupuje do živé společenské paměti, ve srovnání s přímým fyzickým a smyslovým kontaktem s realitou nebo četbou má pro člověka jen nepatrný kultivační účinek.

Dočasně snížená potřeba filosofických a obecně teoretických témat v televizi, v novinářské publicistice i v běžné mezilidské řečové komunikaci nebude ovšem dána jen dočasně sníženou nabídkou ze strany samotné filosofie a příbuzných disciplín. Nebude souviset jen s jejich neschopností prosadit svůj vliv na utváření adekvátního intelektuálního konceptu světa, ani jen s neschopností srozumitelně odpovídat na aktuální problémy současnosti. Zdá se, že nezáměr o obecné otázky, pomineme-li omezenost a konzervativnost lidské psychiky, vnucuje veřejnosti ekonomickými zájmy deformovaná sociální objednávka.

Nynější dominantní postavení spotřební tržní ekonomiky a na ní závislých ekonomických věd spontánně vytváří a šíří potřebu pouhé nekritické adaptace spojené s lidskou duchovní a politickou apatií. Rostoucí svébytnost kulturního systému totiž komplikuje lidskou iniciativu a vede lidi k tomu, aby se realizovali v úzké profesi, aby sledovali zábavu vytvářenou pro oka-

⁸ „Zprávy typu černé kroniky, ...mají za následek politické prázdno, odpolitizování a redukcí život a svět na anekdotu nebo klep (který může být národní nebo planetární, o životě hvězd nebo královských rodin).“ Bourdieu, P. *O televizi*. Brno: Doplněk 2002, s. 48.

mžitou spotřebu, aby vyhledávali dílčí informace, nakupovali nabízené zboží a nezabývali se jinými, zejména obecnými filosofickými tématy.

KLESAJÍCÍ ZÁJEM O OBECNÉ PROBLÉMY

Protože však kultura, na rozdíl od přírody, zůstává lidským dílem, tj. lidstvo za její adekvátnost člověku a přírodě nese dosud nepřijatou *kolektivní odpovědnost*, měla by být snížena potřeba studia filosofie a další odborné literatury vážným varováním pro budoucnost globalizované kultury. Jde totiž o přehlížení postojů, intelektuálního bohatství, inspirací a motivů, které zahrnuje pasivní kulturní genom. A zdá se, že právě kritická obecně teoretická reflexe kultury je dnes důležitá pro obsahovou kultivaci myšlení i řeči obyčejného člověka.⁹

Abychom však předešli možnému nedorozumění, musíme současně uvést, že nové vědecké poznání, které se zapisuje a ukládá do pasivního kulturního genomu, se nedostatkem četby a studia dospělé populace neztrácí, že se toto vědění v kulturním systému průběžně využívá. Protože toto vysoce specializované poznání přináší zisk, úspěch a moc, pohotově se aplikuje ve výrobě i ve vysokoškolské výuce, zpředměťuje se v technice i v odborné kvalifikaci lidí. Takže za rychlým technologickým vývojem, který přibližně odpovídá růstu dílčího teoretického poznání, se opoždí pouze proces kritického syntetického chápání světa – jeho občanská filosofická reflexe.

Jako by snížená potřeba obecného světónázorového poznání souvisela s úspěchem lidské genetické predispozice k účinné adaptivní strategii. Této predispozici, která se až do vzniku globální kultury mohla rozvíjet bez celkové teoretické reflexe světa, byla patrně kdysi přizpůsobena i obyčejná lidská řeč. Ale dnes už nejde pouze o to, že odborně vzdělaní a ve své profesi úspěšní lidé nevědí, co se děje se světem v jeho celku. Jde také o to, že tito lidé nemohou uplatnit svou politickou vůli a své širší občanské schopnosti ve správném směru: při hledání podmínek pro vytváření kultury dlouhodobě možné, propřírodní, biofilní.

⁹ Sugestivně na význam literatury poukázal Ivan Binar: „Snad by si rozhodující činitelé měli uvědomit, jak důležitá je literatura pro uchování a rozvoj jazyka; jak důležitý je bohatý a kultivovaný jazyk pro existenci národa. Bez pěstování literatury totiž jazyk krní, zužuje se do prefabrikátů, do zvukových kódů, nakonec se smrskne na skřeky a posušky, jakými se dorozumívali pravěcí lovci zvěře, jimiž se dorozumívají burzovní spekulanti, lovci peněz.“ Binar, I. *Diskusní příspěvek na Valné hromadě OS*. In: Dokořán. Bulletin Obce spisovatelů. Praha, roč. VI. č. 24. 2002, s. 8–9.